

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Empire of virtue? normative language and the legitimation of power in Roman North Africa

Penders, S.M.H.J.

Citation

Penders, S. M. H. J. (2021, October 7). *Empire of virtue?: normative language and the legitimation of power in Roman North Africa*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3217024>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3217024>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SAMENVATTING

Dit proefschrift behandelt de legitimering van machtsrelaties in Romeins Noord-Afrika aan de hand van deugden, ethische concepten en andere vormen van *normative language*. Het proefschrift traceert hoe Noord-Afrikaanse gemeenschappen uiting gaven aan machtsidealen in publieke inscripties gericht aan keizers, Romeinse beambten en leden van de lokale elite. Het poogt te verklaren of ideologische concepten vanuit het keizerlijk hof weerklank vonden in Noord-Afrikaanse epigrafie en of soortgelijke machtsidealen een vormend effect hadden op andere machtsrelaties in Noord-Afrikaanse gemeenschappen. Ook probeert het te beantwoorden waarom deze gemeenschappen uitvoerig gebruik maakten van normatief taalgebruik.

Het proefschrift vertrekt vanuit een fundamentele vraag: hoe en waarom kon het Romeinse keizerrijk als politieke entiteit gedurende bijna vijf eeuwen blijven voortbestaan? De provincies van het Romeinse Rijk bleven, ondanks rellen en opstanden, grotendeels trouw aan hun Romeinse machthebbers. Het proefschrift betoogt in lijn met eerdere historici dat het Romeinse keizerrijk, als pre-industriële staat met beperkte logistieke, administratieve en militaire mogelijkheden, ten dele afhankelijk was van de medewerking van haar onderdanen. Echter, deze medewerking was niet simpelweg het resultaat van dwang. De militaire overmacht van Rome en ook de impliciete dreiging van geweld speelden hun rol in de fundering van Romeinse hegemonie, maar zijn niet op zichzelf afdoende om de handelingen van keizerlijke onderdanen te verklaren.

De Romeinse staat had in de ogen van haar onderdanen een mate van legitimiteit. Om dit cruciale begrip verder te verkennen, wordt de legitimiteitstheorie van Beetham aangehaald. Beetham maakt een onderscheid tussen verschillende niveaus waarop legitimiteit opereert, waaronder *rules*, *normative beliefs* en *actions*. Met *rules* verwijst Beetham naar wetten en andere formele of informele regels die de correcte uitoefening van de macht bepalen. *Normative beliefs* zijn de diepliggende ideeën over het ideale gedrag van legitieme machthebbers, gedeeld door zowel machthebbers als onderdanen. Ten slotte wijst Beetham op *actions*, de handelingen waarmee onderdanen hun steun aan een bepaald regime publiekelijk betonen. Met name deze laatste twee begrippen, *normative beliefs* en *actions*, zijn behulpzaam in het ontwikkelen van een beter begrip van legitimiteit in de antieke wereld. *Normative beliefs* wijzen ons op brede idealen betreffende legitieme heerschappij die gedeeld werden tussen heersers en (sommige) onderdanen in het Romeinse Rijk. De aandacht voor *actions* verlost ons daarnaast van de noodzaak om antieke gedachten te lezen: wat provincialen in Noord-Afrika of Klein-Azië daadwerkelijk over hun keizer of gouverneur dachten is van minder belang dan hun vele publieke steunbetuigingen.

Aandacht voor de ideologische overtuigingskracht van de Romeinse staat, en meer specifiek het keizerlijk hof, is geen nieuw verschijnsel. Waar in het verleden de suggestie werd geopperd dat Romeinse keizers zich konden beroepen op een uitgekiende propagandamachine, heeft dit idee inmiddels voor veel oudhistorici afgedaan. Wel is er hernieuwde aandacht voor het brede concept *imperial ideology*, een modern label dat verwijst naar de veelheid aan concepten en symbolen in

verschillende media die uitdrukking gaven aan de legitimiteit van keizerlijk gezag. Het werk van Ando en Noreña wordt uitgelicht, maar daarnaast wordt er gewezen op een verscheidenheid aan oudhistorici, classici en archeologen die zich met dit thema bezighouden. Door de verscheidenheid aan invalshoeken en de veelomvattendheid van het label lijkt er weinig consensus te zijn over de precieze werking en invloed van *imperial ideology*. Daarnaast ligt de nadruk vaak op ófwel het perspectief van het keizerlijk hof als ‘zender’, ófwel het perspectief van de provinciale gemeenschappen als ‘ontvangers’ van ideologische boodschappen. Dit proefschrift betoogt dat juist de wisselwerking tussen beiden van groot belang is in de studie van legitimiteit. Ook wordt beargumenteerd dat het keizerlijk hof niet strikt als ‘zender’ en de provincies niet slechts als ‘ontvanger’ gezien moeten worden, maar dat *normative beliefs* over legitieme macht gedeeld en beïnvloed worden door verschillende groepen in de Romeinse samenleving. Ten slotte wordt betoogd dat deze *normative beliefs* onlosmakelijk verbonden zijn met alle lagen van de macht, inclusief gouverneurs, procuratoren, lokale magistraten en leden van de elite met meer informele vormen van macht en invloed binnen provinciale gemeenschappen.

Het werk van Lendon toont aan dat (legitieme) macht in het Romeinse Rijk diep verbonden is met antieke debatten over eer, deugd en waardigheid, zowel op keizerlijk als op lokaal niveau. Keizerlijke deugden, gepropageerd op keizerlijke munten en in oraties van beroemde redenaars, zijn een goed voorbeeld van de manier waarop eerzaam gedrag werd aangewend om bestaande machtsposities te legitimeren. Het proefschrift beargumenteert dat deze deugden dan ook een nuttig beginpunt zijn voor het onderzoek. Ter bevordering van de leesbaarheid wordt de term *normative language* geïntroduceerd om te verwijzen naar taalgebruik dat uiting geeft aan *normative beliefs* over legitieme macht. Daarnaast wordt de keuze gemaakt om het onderzoeksgebied te beperken tot de provincies Africa Proconsularis en Mauretania Caesariensis, provincies met een rijk stedelijk netwerk en een grote hoeveelheid bewaard gebleven epigrafisch materiaal. Temporeel is het proefschrift afgebakend van de eerste tot de vierde eeuw na Christus, met een zwaartepunt in de late tweede en begin derde eeuw.

Het eerste hoofdstuk geeft een algemene schets van de rol van normatief taalgebruik in verschillende ‘keizerlijke’ media. Hoewel de nadruk van het proefschrift op Noord-Afrika ligt, worden de wortels van het normatief taalgebruik, zoals dat wordt gebezigd in Noord-Afrikaanse inscripties, gezocht in Rome. Het is zeer waarschijnlijk dat Noord-Afrikaanse gemeenschappen ook voor de inlijving bij Rome opvattingen over legitieme machtsverhoudingen hadden, maar deze pre-Romeinse opvattingen zijn niet of nauwelijks traceerbaar. Daarnaast beroepen Noord-Afrikaanse gemeenschappen onder Romeins gezag zich op de taal, gebruiken en literaire stijlfiguren van hun Romeinse overheersers. Rome is dan ook een noodzakelijk startpunt, hoewel de wortels van normatieve taalgebruik verder terug gaan. Als gevolg van de opkomst van de deugdethiek in de vijfde en vierde eeuw voor Christus wordt in het klassieke Griekenland de eerste verbinding gelegd tussen deugd, legitimiteit en monarchale macht. Deze periode ziet ook de eerste voorbeelden van het genre van de vorstenspiegel van de hand van Isocrates en Xenophon. Met de verspreiding van monarchieën rond het oostelijk Middellandse Zeegebied in de Hellenistische periode wordt deze tendens verder versterkt door prominente filosofen en redenaars. Vermoedelijk kwam de Romeinse Republiek vanaf de derde eeuw voor Christus in contact met het discours rond deugdzaamheid en legitieme macht in het Hellenistisch oosten. Vanaf een eveneens vroeg stadium dateert het

Romeinse gebruik om deugden en andere abstracte concepten te vergoddelijken en te eren met culten. Deze culten konden een belangrijke rol spelen in momenten van crisis of in de strijd tussen verschillende politieke actoren in de Republiek. In de herfsttij van de Republiek, met de opkomst van een kleine groep politieke actoren die ver boven hun mede-senatoren uitstegen in macht en invloed, zien we in het werk van Cicero elementen uit de Griekse vorstenspiegels opduiken, gericht op generaals als Pompeius en Caesar. Pas met de intrede van het Romeinse keizerrijk zien we echter meer systematische bespiegelingen op de relatie tussen (legitieme) monarchale macht en deugd. In het werk van Seneca en Plinius de Jongere wordt de ideale keizer stelselmatig geassocieerd met deugdzaam gedrag. We vinden soortgelijke ideeën in het werk van Griekse auteurs tijdens de Tweede Sofistiek, zoals Plutarchos en Dio Chrysostomos. Opvallend zijn de accenten die de verschillende auteurs leggen, en de implicaties daarvan richting hun publiek. Ondanks de grote politieke veranderingen in de late derde en vierde eeuw, blijft de associatie tussen keizers en deugd ook in de late Oudheid onverminderd sterk. Laatantieke bronnen zoals de *Panegyrici Latini* tonen een breed lexicon aan deugden die vorm gaven aan de nieuwe politieke realiteit. En, zoals blijkt uit bijvoorbeeld het werk van Synesius, kon de van oorsprong heidense vorstenspiegel worden aangepast aan de nieuwe, christelijke context van het keizerlijk hof.

De associatie tussen legitieme (keizerlijke) macht en deugd was niet voorbehouden tot de literatuur. Uit een verscheidenheid aan administratieve bronnen, zoals keizerlijke correspondentie, edicten en petitie's, blijkt dat normatieve taal gebruikelijk was in de communicatie tussen het keizerlijk hof, het bureaucratisch apparaat en elites in de verschillende gemeenschappen van het rijk.

Net als literaire en administratieve teksten verkondigden keizerlijke munten de deugdzaamheid van het keizerlijk hof; anders dan literaire en administratieve teksten maakten munten met name gebruik van afbeeldingen om hun boodschap over te brengen. Numismatici hebben lang gedebatteerd over de mate waarin antieke munten dienden ter verspreiding van politieke boodschappen. De huidige consensus stelt dat munten weliswaar niet vergelijkbaar zijn met moderne propaganda, maar wel degelijk politieke boodschappen met zich meedroegen. Met uitzondering van een reeks lokale munten in verscheidene Griekse steden in het oostelijk Middellandse Zeegebied, was de muntproductie vanaf het midden van de eerste eeuw na Christus in handen van de keizerlijke munt te Rome. Hoewel de keizer hoogstwaarschijnlijk niet direct betrokken was bij het ontwerp van zijn munten, is het waarschijnlijk dat de keizerlijke muntmeesters werkten met motieven die konden rekenen op keizerlijke goedkeuring. Tussen de verscheidenheid aan motieven was een belangrijke plaats weggelegd voor de personificaties van deugden en abstracte concepten. Deze personificaties, vrijwel altijd in vrouwelijke vorm, verschenen aan weerszijde van het keizerlijk portret op zowel bronzen, zilveren als gouden munten. Als gevolg van de voortschrijdende monetarisering van de Romeinse economie verspreidde muntgeld zich over grote delen van het Romeinse Rijk, en daarmee ook de beeldassociatie tussen keizers en deugden.

Naast keizerlijke munten speelden ook keizerlijke standbeelden een belangrijke rol om ideologische boodschappen op beeldende wijze te verspreiden over het rijk. Portretbustes en standbeelden van de keizerlijke familie waren wijdverspreid en maakten vast onderdeel uit van het straatbeeld in provinciale steden. Deze portretbustes en standbeelden konden op hun eigen manier uitdrukking geven aan de relatie tussen deugden en legitieme macht, bijvoorbeeld door de keizer te verbeelden als gedecoreerd generaal of plichtsgetrouwe staatsman.

Literatuur en retorica, administratieve documenten, munten en standbeelden: deze verscheidene media functioneerden onafhankelijk van elkaar. Hoewel er wel enige mate van overlap kon optreden, was de intentie nooit om één consistente ideologische boodschap over te dragen. Desalniettemin gaven deze verschillende communicatiekanalen gezamenlijk vorm aan *normative beliefs* over legitieme macht, in Noord-Afrika en elders in het rijk.

In het tweede hoofdstuk verschuift de aandacht naar Noord-Afrika. Een corpus van meer dan zeshonderd inscripties, opgericht in de provincies Africa Proconsularis en Mauretania Caesariensis tussen de eerste en vierde eeuw na Christus, vormt de basis van het hoofdstuk. De inscripties in dit corpus zijn allen gericht aan de keizer of leden van de keizerlijke familie, en bevatten een of meerdere vormen van normatief taalgebruik.

Uit het relatief rijke materiaal van Lepcis Magna in de eerste eeuw na Christus komen weinig tot geen deugden of ander normatief taalgebruik richting de keizerlijke familie naar voren. Elders in Noord-Afrika is het epigrafisch materiaal veel summierder, maar vertoont het eveneens een gebrek aan niet-gestandaardiseerd normatief taalgebruik. De oprichters van de standbeeldbases en monumentale inscripties houden zich juist veelal aan 'officiële' vormen van normatief taalgebruik zoals keizerlijke titels. In deze ontwikkeling komt vanaf het midden van de tweede eeuw na Christus verandering. Zo verschijnen in Cuicul standbeeldbases met daarop inscripties die de *pietas* (vroomheid, plichtsbesef) van Antoninus Pius eren, of de *concordia* (eendracht) die heerst tussen keizers Marcus Aurelius en Lucius Verus. Toch blijft het normatief taalgebruik over Noord-Afrika als geheel relatief beperkt. Het proefschrift haalt de ontwikkeling van de frase *pro salute* (voor het welzijn) aan, die gedurende de tweede eeuw opkomt in Noord-Afrikaanse inscripties en sterk geassocieerd wordt met de keizerlijke familie. Er wordt beargumenteerd dat de frase geen normatief taalgebruik in de strikte zin van het woord is maar desalniettemin wijst op het groeiend belang van publiek vertoon van affectie en trouw jegens de keizerlijke familie.

Een belangrijk schakelpunt, aldus dit proefschrift, is de regeringsperiode van keizer Septimius Severus en diens directe opvolgers. Onder Septimius Severus zien we een belangrijke uitbreiding van het normatief taalgebruik in Noord-Afrikaanse inscripties. Van bijzonder belang is de frase *fortissimus felicissimus* (meest dappere, meest fortuinlijke), die veelvuldig verschijnt op standbeeldbases en in monumentale inscripties. Het proefschrift wijst op de mogelijkheid van een bovengemiddeld aantal interventies in Noord-Afrika van de in Lepcis Magna geboren keizer. Ook wordt beargumenteerd dat de legaat Quintus Anicius Faustus, een nieuwkomer in het keizerlijk administratief apparaat, mogelijk een actieve rol speelde in de disseminatie van de normatieve frase. Nadere studie van beide begrippen (*fortitudo* en *felicitas*) binnen andere media, zoals keizerlijke munten, laat zien dat er verschillen in nuance lijken te bestaan in de interpretatie van beide deugden aan het keizerlijk hof en in provinciale epigrafie. Naast *fortissimus felicissimus* worden Septimius Severus en zijn zonen Geta en Caracalla ook in verband gebracht met een aantal andere deugden, waarvan de opvallendste de officiële titel *nobilissimus* betreft. Na de dood van Septimius Severus lijkt er een vrij snelle wisseling van normatief taalgebruik op te treden die er op zou kunnen duiden dat de Noord-Afrikaanse oprichters van inscripties de ideologische ontwikkelingen aan het hof nauw volgden. *Fortissimus felicissimus* verdwijnt vrijwel volledig en wordt vervangen door de frase *super omnes retro principes* (beter dan alle eerdere keizers). Toch zien we ook fundamentele overlap tussen beide keizers in de nadruk op keizerlijke *indulgentia* (vrijgevigheid) of militaire waarden zoals

invictissimus. Beide thema's komen eveneens regelmatig terug in de inscripties ter ere van de latere Severische keizers, Elagabalus en Severus Alexander.

Gedurende de derde eeuw loopt het aantal inscripties ter ere van de keizers sterk terug, mogelijk het gevolg van de instabiliteit van de centrale macht in Rome. Nieuwe elementen worden vast onderdeel van derde-eeuwse inscripties. Zo wordt de titel *Invictus* een officieel onderdeel van de keizerlijke titulatuur en verschijnt dan ook met grote regelmaat in Noord-Afrikaanse inscripties. Maar op andere vlakken lijken Noord-Afrikaanse provincialen met name de conventies van hun voorgangers uit de Severische tijd te volgen. Inscripities blijven vaak de nadruk leggen op keizerlijke *fortitudo*, *felicitas* en *indulgentia*. Dit staat in contrast met de vaak gevarieerde ideologische boodschappen op derde-eeuwse keizerlijke munten, wat mogelijk wijst op een discrepantie tussen de ideologische ontwikkelingen aan het hof en in de provincie.

Vanaf de tetrarchie is een opleving in het epigrafisch materiaal zichtbaar die gepaard gaat met een sterke uitbreiding in het normatief vocabulair. Keizers worden niet alleen geprezen om een brede keur aan persoonlijke deugden, maar er is ook een duidelijke opkomst zichtbaar in het lof voor een nieuw aangebroken 'gouden tijd'. Opvallend is dat een groot deel van deze inscripties worden opgericht door keizerlijke beambten. Noord-Afrikaanse stadsraden en civiele oprichters van inscripties bezigen over het algemeen veel soberdere taal, al moet daarbij worden opgemerkt dat het epigrafisch bestand duidelijke lacunes vertoont.

Concluderend wijst het proefschrift op de discrepantie tussen de nadruk op deugden in keizerlijke media en de relatieve schaarste in provinciale epigrafie. Opvallend is dat periodes waarin normatief taalgebruik wel sterk naar voren komt in de Noord-Afrikaanse inscripties gepaard lijken te gaan met verhoogde activiteit van keizerlijke beambten.

Deze keizerlijke beambten staan centraal in hoofdstuk 3. Gouverneurs, procuratoren en andere beambten fungeerden als representanten van het keizerlijk gezag in de provincie. Gegeven de korte ambtstermijn en gebrekkige professionele ervaring, was de gemiddelde gouverneur in zekere mate afhankelijk van de hulp en ondersteuning van provinciale elites. En ook hier speelden *normative beliefs* en provinciale *actions* een rol. Net als bij keizers vinden we voor het midden van de tweede eeuw relatief weinig normatief taalgebruik in standbeeldbases en andere honorieke inscripties gericht aan gouverneurs. Vanaf de tweede helft van de tweede eeuw zien we echter dat gouverneurs en andere hoge beambten in de provincie met regelmaat worden geprezen om hun *integritas* (integriteit) en *innocentia* (onberispelijkheid). Er wordt beargumenteerd dat gouverneurs en andere hoge beambten veel mogelijkheden hadden tot uitbuiting en andere vormen van corruptie. Juist tegen deze achtergrond van potentiële corruptie vormen eerbetonen aan gouverneurs geen lege retoriek, maar een belangrijke manier voor Noord-Afrikaanse gemeenschappen om hun verwachtingen van ideaal ambtelijk gedrag kenbaar te maken en daarmee gouverneursgedrag te beïnvloeden. Buiten integriteit verschijnen ook een klein aantal andere deugden ten tonele, maar het normatief lexicon voor gouverneurs blijft relatief beperkt. Daarnaast wordt opgemerkt dat er een duidelijk verschil lijkt te zijn tussen de deugden die met keizers en met gouverneurs worden geassocieerd. Net als bij keizers ondergaan de inscripties ter ere van gouverneurs en andere beambten een duidelijke verandering in de late derde en vierde eeuw. Ook hier zien we een grote uitbreiding van het normatief taalgebruik, met lange en complexe retorische frasen die de deugden en acties van individuele beambten bezingen. Lepcis Magna wordt

wederom als casus gebruikt om deze ontwikkelingen verder uit te lichten. Er wordt beargumenteerd dat de toename van lange honorieke formules voor gouverneurs samenhangt met zowel een grote uitbreiding van het ambtelijk apparaat in de Late Oudheid, als de opkomst van een 'kritiekcultuur' die veel waarde hechtte aan het publiekelijk prijzen dan wel bekritisieren van beambten, onder aansporing van laatantieke keizers. De stadsraad en bevolking van Lepcis Magna profileren zich actief als politieke entiteiten ten opzichte van hun gouverneurs. De inscripties impliceren dat er gestemd werd op het al dan niet toekennen van standbeelden aan gouverneurs, en dat deze eerbewijzen ook onthouden konden worden. Door goede gouverneurs te eren voor hun specifieke daden en deugden, en door te impliceren dat eerbetonen niet aan elke gouverneur waren voorbehouden, hadden de lokale autoriteiten in Lepcis Magna een troef in handen om gouverneursgedrag te sturen.

In het vierde hoofdstuk staan zowel de machtsverhoudingen binnen Noord-Afrikaanse gemeenschappen centraal, als hun verwevenheid met de bredere machtsverhoudingen in het keizerrijk. Het dagelijks gezag over Noord-Afrikaanse steden lag voor een belangrijk deel in handen van lokale elites, zolang deze elites aan hun verplichtingen jegens Rome konden voldoen. Contemporaine bronnen uit het Griekse oosten maken echter duidelijk dat het stadsleven verre van harmonieus was. Elitefamilies verschilden onderling in status, rijkdom en invloed. Gemeenschappen kenden dan ook de nodige strijd tussen leden van de elite onderling, bijvoorbeeld in het bekleden van lokale ambten, het financieren van monumenten of het buitensluiten van nieuwkomers. Ook de relatie tussen magistraten en de stadsraad enerzijds en de rest van het bevolking anderzijds was een bron van frictie in veel gemeenschappen, bijvoorbeeld door ambtelijke corruptie of een onevenredige verdeling van de *munera*. Het proefschrift beargumenteert dat deze Griekse voorbeelden waarschijnlijk ook tekenend zijn voor de situatie in Noord-Afrikaanse gemeenschappen.

Om kwesties rond legitimiteit op lokaal niveau nader te onderzoeken, focust het hoofdstuk op een aantal specifieke vormen van normatief taalgebruik die met regelmaat verschijnen in inscripties. De grootste groep eert de vrijgevigheid van lokale weldoeners met de termen *liberalitas* en *munificentia*. Beide termen worden geassocieerd met zowel zeer grote als relatief beperkte donaties en lijken een duidelijke associatie te hebben met euergetisme in de publieke (in plaats van de private) sfeer. Niet alleen verhulde dergelijk taalgebruik de aanzienlijke verschillen tussen weldoeners, ook presenteerde het controversiële monumentale bouwplannen van lokale weldoeners als gemotiveerd door onbaatzuchtigheid.

Innocentia en de aanverwante deugd *integritas* keren ook terug op lokaal niveau. Magistraten (met name *duumviri*) worden geregeld geprezen om hun onberispelijkheid door stadsraden en de *curiae*. Er wordt beargumenteerd dat er net als bij keizerlijke beambten ruimte was voor corruptie en misbruik, aangezien magistraten onder meer verantwoordelijk waren voor het toezicht op publieke gelden en het afdragen van belastingen aan Rome. Door standbeelden op te richten voor hun magistraten en deze te eren voor hun *innocentia*, droegen stadsraden en de *curiae* bij aan de legitimering van het bestaande politieke bestel maar maakten ook hun wensen en verwachtingen kenbaar jegens toekomstige magistraten.

Waar *liberalitas/munificentia* en *innocentia* zich duidelijk beperkten tot bepaalde sferen van elite-activiteiten (namelijk euergetisme en de lokale magistratuur), is er gelijktijdig een categorie

aan breder normatief taalgebruik. Een goed voorbeeld daarvan is de frase *ob merita* (voor zijn/haar verdiensten), die veelvuldig op standbeeldbases verschijnt. De term wordt vaak in verband gebracht met weldoeners, maar de 'verdiensten' in kwestie konden ook wijzen op bijvoorbeeld een glanzende ambtelijke carrière in de lokale gemeenschap. Juist door het gebrek aan een precieze definitie of associatie kon de term *ob merita* ingezet worden voor zeer verschillende leden van de lokale elite, vergelijkbaar met het gebruik van *liberalitas/munificentia*.

Een tweede voorbeeld van breed normatief taalgebruik zijn de vele honorieke frasen rond het concept *amor patriae* (liefde voor het vaderland, in dit geval de stedelijke gemeenschap). De eerste wortels van dit idee zijn te traceren in Lepcis Magna in de eerste eeuw na Christus, waar bijzonder welvarende leden van de lokale elite geëerd worden met de titel *ornator patriae*. In de tweede eeuw na Christus zien we leden van de elite in gemeenschappen door heel Noord-Afrika geëerd worden voor hun vaderlandsliefde. Soms wordt deze vaderlandsliefde expliciet in verband gebracht met euergetisme, maar dit is lang niet altijd het geval. Het proefschrift beargumenteert dat met name machtige leden van de elite geprezen werden om hun vaderlandsliefde. Daarmee vormde het een belangrijk retorisch middel voor stadsraden en andere civiele instituten om de bovenlaag van de lokale elite aan de gemeenschap te binden, maar ook om de dominante aanwezigheid van dergelijke individuen in de gemeenschap te legitimeren als gedreven door liefde en onbaatzuchtigheid.

Normatief taalgebruik verschijnt meestal op standbeeldbases opgericht met publieke gelden door de stadsraad. Toch kennen we ook voorbeelden van meer 'familiaal' normatief taalgebruik in de openbare ruimte. Sommige standbeeldbases werden opgericht voor en door leden van de lokale elite (hoewel vaak met goedkeuring van de stadsraad) en legden sterke nadruk op geïdealiseerde familieverbanden en persoonlijke deugden. Het proefschrift stelt dat deze 'familiaire' teksten dienden om het prestige van vooraanstaande families in de openbare ruimte te verankeren, een reactie op de demografische en economische schommelingen die zorgden voor een relatief hoge *turnover rate* onder de lokale elite. Deze tendens komt tot zijn meest extreme uiting in de stad Thamugadi, waar Marcus Plotius Faustus een monumentaal marktgebouw financierde met verwijzingen naar de deugdzaamheid en status van hemzelf en zijn naasten.

Concluderend kan gesteld worden dat ondanks de verscheidenheid aan normatieve termen, er een zekere mate van overlap optreedt in hun functie. Keer en opnieuw zien we met name lokale instanties zoals de stadsraad of de *curiae* optreden als oprichters. Het normatief taalgebruik in de inscripties poogt daarbij zowel te verheffen als te verbinden, en uiting te geven aan *normative beliefs* over gewenst gedrag van machtige individuen met een buitengewone invloed over hun gemeenschap.

Ter vergelijking met de situatie in Noord-Afrikaanse civiele gemeenschappen richt hoofdstuk vijf zich op de epigrafische tradities van het in Lambaesis gestationeerde Legio III Augusta en de hulptroepen in de regio. Deze vergelijking is niet alleen nuttig om de unieke elementen in civiele epigrafie te belichten. De Romeinse troepen hadden een hechte ideologische band met de keizer. Waar civiele inscripties de nodige schommelingen vertonen wat betreft het volgen van de ideologische ontwikkelingen aan het hof, mogen we redelijkerwijs verwachten dat deze situatie anders is in militaire epigrafie. De inscripties opgericht door militairen vertonen een aantal opvallende gelijkenissen en verschillen met civiele inscripties. Net als in Noord-Afrikaanse

gemeenschappen blijken de militaire inscripties gedurende de tweede eeuw na Christus weinig gebruik te maken van normatief taalgebruik, met een aantal prominente uitzonderingen die de keizer prijzen om diens *liberalitas* en *fortitudo*. Ook de frase *pro salute* verschijnt op inscripties, al zij het in mindere mate dan in civiele gemeenschappen. Vanaf de Severische periode komt daar verandering in, met een drastische toename in het aantal inscripties opgericht voor het welzijn van de keizerlijke familie. Opvallend is dat Septimius Severus weliswaar meermaals geprezen wordt om zijn *fortitudo*, maar de frase *fortissimus felicissimus* ontbreekt in de overgeleverde militaire inscripties. Ook de honorieke frase die sterk geassocieerd werd met Caracalla, *super omnes retro principes*, is niet traceerbaar in het overgeleverd materiaal. Er lijkt geen eenduidige verklaring voor deze afwijking. Het proefschrift speculeert over mogelijke oorzaken maar moet concluderend dat er geen volledig overtuigend antwoord gevonden kan worden op basis van het resterend bronmateriaal.

Net als in civiele gemeenschappen loopt ook het aantal militaire inscripties in de derde eeuw sterk terug, en ook militaire oprichters van inscripties geven de voorkeur aan bekend normatief taalgebruik. In de weinige inscripties die afwijken van de gestandaardiseerde keizerlijke titels zijn het met name militaire deugden en keizerlijke onoverwinnelijkheid die worden uitgelicht. Vergelijkbaar met civiele gemeenschappen is ook de toename van het normatief lexicon in de late derde en begin vierde eeuw in een klein aantal resterende militaire inscripties. Met de regeringsperiode van Diocletianus komt de epigrafische aanwezigheid van het leger in Noord-Afrika grotendeels ten einde.

Naast inscripties ter ere van de keizer richtten individuele officieren ook veelvuldig inscripties op ter ere van hun meerderen, meestal als gevolg van een promotie. Deze inscripties leggen in contrast met hun civiele tegenhangers juist veel nadruk op de ondergeschikte positie van de oprichter jegens de geëerde. Daarmee bevestigen ze bestaande hiërarchische verschillen binnen het leger, en benadrukken ze de legitimiteit van die hiërarchie in een publieke context. Toch zijn er vanaf de late tweede eeuw na Christus ook voorbeelden aan te wijzen van militaire inscripties die putten uit het civiele corpus van gouverneursdeugden, ook wanneer daar weinig directe aanleiding toe lijkt te zijn. Het gebrek aan militaire deugden in militaire inscripties is opvallend. Een verklaring wordt gezocht in de retorische cultuur die nadruk legt op geïdealiseerd aristocratisch gedrag binnen militaire kringen, zoals onder andere blijkt uit de brieven van Plinius de Jongere.

Anders dan de leden van de civiele elite hadden officieren en legionairs weinig aanleiding tot het oprichten van standbeeldbases, altaren of andere eerbetonen aan hun naasten. Toch vinden we in het epigrafisch bestand enkele voorbeelden van zelfrepresentatie in de openbare ruimte, die in hun gebruik van normatief taalgebruik enigszins vergelijkbaar zijn met de 'familiaire' inscripties uit civiele gemeenschappen. Hierbij worden twee voorbeelden aangehaald: de militair ingenieur Nonius Datus en de centurion Iasuchthas. Beide mannen gebruiken normatief taalgebruik om zichzelf of (in het geval van Iasuchthas) mede-soldaten een plaats te geven binnen een epigrafisch landschap dat gedomineerd werd door hoge officieren.

Het proefschrift sluit af door te wijzen op een viertal paradoxen die dwars door de grote verscheidenheid aan materiaal lopen. Het proefschrift betoogt dat normatieve taal zowel flexibel is als sterk gebonden aan traditie, met aan de ene kant voorbeelden van unieke normatieve termen en aan de andere kant een grote mate van repetitie binnen gemeenschappen door heel Noord-

Afrika. Hoewel de specifieke motivaties van de oprichters een punt van speculatie zullen blijven, waren sommige normatieve termen generiek (*ob merita*) dan wel doelgericht (*innocentia, liberalitas*) genoeg om stem te geven aan breedgedragen idealen van legitieme macht. Unieke termen aan de andere kant dienden vooral om stem te geven aan de oprechte motivatie van de oprichter, en daarmee ook de uitzonderlijkheid van het gedrag van de geëerde.

Een tweede paradox is dat normatief taalgebruik zowel reactief als voorschrijvend is. De oprichters van standbeeldbases, altaren en andere honorieke inscripties handelden vaak in reactie op specifieke daden en gebeurtenissen. Het normatief taalgebruik in deze inscripties is verbonden met deze context, maar stelt tegelijkertijd verwachtingen voor toekomstig gedrag. De oprichters van inscripties treden, bewust of onbewust, naar voren als ethische arbiters, die in staat zijn om te oordelen over de morele waarde van anderen. Daarmee speelden met name stadsraden en andere civiele instituten een modererende functie in de lokale gemeenschap.

Een derde paradox is dat normatief taalgebruik de ideologische ontwikkelingen aan het hof op de voet volgt en tegelijkertijd grotendeels onafhankelijk van keizerlijke ideologie lijkt te functioneren. Er wordt gewezen op de rol van keizerlijke interventies in de regio, actoren zoals de legaat Quintus Anicius Faustus en momenten van politieke crisis. Toch ontbreken veel belangrijke keizerlijke deugden in het provinciale repertoire. Noord-Afrikaanse oprichters maakten keuzes in hun normatief taalgebruik die stem gaven aan provinciale verwachtingen van goed keizerlijk gezag.

Ten slotte wordt er gewezen op de paradox dat normatief taalgebruik bedoeld is voor de geëerde, maar vaak net zozeer tekenend is voor degene die eert. Door te handelen als ethische arbiters vestigen de oprichters van inscripties ook aandacht op zichzelf. Leden van de elite profileerden zich als trouwe onderdanen van de keizer door diens deugden te prijzen. En de officier die een standbeeld opricht voor zijn meerdere benadrukt door persoonlijk normatief taalgebruik zijn hechte band met de geëerde.

Het proefschrift concludeert dat de onderzoeksvragen niet eenduidig beantwoord kunnen worden voor alle gemeenschappen in Noord-Afrika. Wel wijst het proefschrift op het belang van normatief taalgebruik binnen de politieke cultuur van Noord-Afrika: zowel een reactie op politieke realiteiten als een manier om die realiteiten vorm te geven.

